"פה התערבבו היחד והבדידות": על ארכיטקטורה ופיקוח בחדר האוכל הקיבוצי

עידית רן־שכנאי*

תקציר. מאמר זה בוחן את המרחב כשחקן פעיל בייצור קטגוריות ופיקוח חברתי, ואת האופן שבו חברי אותן קטגוריות חווים את הפיקוח. המאמר מתמקד בחדר האוכל הקיבוצי אשר תפקד לאורך השנים כמרכז חברתי ותרבותי והיה לאחד מתווי ההיכר והסמלים הבולטים של הקיבוץ. באמצעות ניתוח קשרי הגומלין שבין המרחב המתוכנן והבנוי ובין פרקטיקות יומיומיות ודפוסי שימוש במרחב נבחנים חלקו של חדר האוכל במנגנון הפיקוח החברתי בקיבוץ ואופן פעולתו כמרחב ממשמע. המחקר מתבסס על ניתוח אדריכלי של המבנים ועל ניתוח הפרספקטיבה של המשתמשים דרך ראיונות נרטיביים וקטעי טקסט. נקודת המוצא התאורטית של המחקר היא כי אין די בניתוח ייצוגים במרחב אלא יש לראות בו שחקן פעיל בשדה. ממצאי המחקר מלמדים כי חדר האוכל הקיבוצי פעל כזירה חברתית מרבדת וממשמעת, אשר שיקפה מיקומים ויחסים חברתיים ובו בזמן גם פעלה בייצור משמעויות ויחסים. בחינת הקשר בין ארכיטקטורה של מרחב מאורגן ובין מנגנונים של ריבוד מלמדת כי בניגוד לתפיסה הגורסת כי פיקוח פועל על סובייקטים באופן אחיד, הפיקוח בחדר האוכל נחווה אחרת אצל יחידים שהמיקום החברתי שלהם שונה.

מילות מפתח: קיבוץ, חדר אוכל, מרחב ממשמע, פיקוח, חיי יומיום

מבוא

שנת 2009 הייתה שנה קשה לתנועה הקיבוצית מבחינה כלכלית, חברתית ואידאולוגית. באוויר ריחפה עננה של חוסר ודאות ואובדן דרך. באותה תקופה נסגרו, או עברו לפעילות חלקית, חדרי אוכל בקיבוצים רבים. המבנים הענקיים עמדו ללא שימוש, פיל לבן במרכז הקיבוץ. חלקם נותרו ריקים ומוזנחים; חלקם הושכרו ושימשו כמחסן, מפעל או אולם אירועים, ולא היו נגישים עוד לקהילה.

* הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל

המאמר מבוסס על חלקים ממחקר לתואר מוסמך במסלול ללימודי תרבות באוניברסיטה הפתוחה, בהנחיית ד"ר דפנה הירש. ברצוני להודות לדפנה מקרב לב על עזרתה הרבה לאורך כל הדרך וכן בכתיבת מאמר זה. תודתי העמוקה נתונה גם לריבי גיליס, לשופטים האנונימיים של סוציולוגיה ישראלית ובמיוחד לעורכת, פרופ' אלכסנדרה קלב, על הקריאה, על הביקורת הבונה ועל ההערות המועילות.

בחודש מאי באותה שנה התקיימה בחדר האוכל של קיבוץ יפעת תערוכת אמנות אשר בחנה את מקומו החברתי והתרבותי של חדר האוכל בקיבוץ.[1] המבנה, שעמד סגור ונטוש שנים קודם לכן, חזר לחיים למשך שבוע ובמהלכו הוצגו בו יצירות אמנות בין פריטי הריהוט המקוריים – עגלות הגשה, שולחנות וכיסאות. אחת העבודות בתערוכה נוצרה למעשה במהלך האירוע: על גבי שולחנות חדר אוכל ישנים הונחה ערמת גלויות ריקות שבראשן הכותרת ״חדר האוכל בשבילי״; המבקרים בתערוכה, ברובם חברי קיבוץ בעבר או בהווה, התבקשו להשלים את הכותרת במשפט או בפסקה קצרה משלהם ולהניח אותה על אחד השולחנות מתחת ללוח שקוף.

שעות רבות עברו על המבקרים בכתיבת גלויות ובקריאת הגלויות האחרות, ובמהרה אף התפתח דיאלוג בין הגלויות. קשת ההתייחסויות בגלויות הייתה רחבה מאוד ונעה בין תגובות חד־משמעיות בנות מילה אחת, כמו ״סיוט!״ או ״הלב!״, ובין תגובות ארוכות ומפורטות הכוללות דימויים כמו ״בית המקדש הקיבוצי״ מחד גיסא ו״משחטה ציבורית״ מאידך גיסא. עיון במאות הגלויות שנכתבו במהלך התערוכה מגלה תמונה מורכבת ומלאה סתירות של חדר האוכל הקיבוצי. אפשר ללמוד דרכן רבות על המקום, על מערכות היחסים שהוא הכיל ועל המשמעות שלו עבור חברי וחברות הקיבוץ.

התערוכה ואוסף הגלויות שנשאר בסיומה היו המוטיבציה למחקר המוצג במאמר, שבחן את המשמעויות של חדר האוכל בקיבוץ ואת דפוסי השימוש בו. יותר מ־300 קיבוצים הוקמו בארץ במהלך השנים, ובכולם שימש חדר האוכל כמוקד חברתי ותרבותי של החיים והיה לאחד מתווי ההיכר והסמלים הבולטים של הקיבוץ. הוא היה הרבה מעבר לאולם שאוכלים בו – מרכז של יומיום ושל אירועים מיוחדים, מקום מפגש והתכנסות, אספה ודיון; נערכו בו טקסי חג ואזכרות וגם הארגון היומיומי של סידור העבודה והתורנויות; הוא פעל כמרחב ציבורי שוקק חיים ברוב שעות היום והערב ואף בלילות. גם מיקומו במרחב העיד על כך: חדר האוכל היה המבנה הבולט והמושקע ביותר בקיבוץ, ניצב במרכזו וכל הדרכים הובילו אליו.

לאורך השנים חלו שינויים במקומו של חדר האוכל בחיי היומיום בקיבוץ. המחקר המוצג במאמר זה התמקד בשנות השבעים של המאה ה־20 – תקופה שראשיתה בשנים של שפע ושגשוג בתנועות הקיבוציות, לאחר מלחמת ששת הימים, וסופה בשנות השמונים המוקדמות, בפרוץ המשבר הכלכלי המכונה ״משבר הקיבוצים״. תהליכים חברתיים שהתרחשו בקיבוצים בשנים אלו, כדוגמת מעבר הילדים ללינה בבתי ההורים, חיזקו את מקומה של המשפחה על חשבון הקולקטיב בחברה הקיבוצית.[2] מנגד הושקעו מאמצים וכספים רבים בחיזוק המרחב הציבורי. במרבית הקיבוצים שופצו או נבנו בשנים אלו חדרי אוכל חדשים ומבני ציבור אחרים, הרבה יותר מבכל תקופה אחרת.[3]

1 את התערוכה, שכותרתה ״זמן קיבוץ: חדר האוכל כמשל״, אצרנו מיכל שכנאי יעקובי ואנוכי.

2 להרחבה על השינויים החברתיים בקיבוץ בשנות השישים המאוחרות ובשנות השבעים ראו למשל גן, 2006; ניר, 2008.

3 בשנת 1983 נכתב בחוברת שהוציאה המחלקה לתכנון, במדור שכותרתו ״חדש בתכנון ובנייה״: ״חדרי אוכל בקיבוצים הם סיפור ללא סוף. קודם בנו את כולם, עכשיו נראה שמשפצים ומגדילים את כולם. מה יהיה אחר כך, אחרי שישפצו ויגדילו? כנראה שישפצו ויגדילו שוב פעם. או אולי, יבנו חדשים?״. ראו תכנון ובניה בקיבוץ, 1.1983, עמ׳ 10. ארכיון יד טבנקין, 15-2-46/16/12.

חיי היומיום בקיבוץ באותן שנים התנהלו במרחב שתוכנן ונבנה באופן שתאם את השקפת העולם של דור המייסדים, אולם התפיסות החברתיות השתנו ובהדרגה החל להיווצר פער בין העולם המדומיין של מייסדי ומתכנני הקיבוץ לבין חיי היומיום שהתנהלו בו. פער זה ממקד את תשומת הלב בסוגיית ההלימה בין המרחב לדפוסי השימוש בו. לטענת מאיר וקרפלוס (2015), כאשר אין הלימה כזאת, המרחב ותהליך ייצורו הופכים להיות נוכחים באופן פעיל בתודעה האישית והקולקטיבית של בני הקבוצה. מבט על חדר האוכל דווקא בשנים אלו מאיר את המתח בין הפרטי לציבורי במרחב ומאפשר להבחין באופן שבו המרחב מיוצר ומייצר דגמי התנהגות ודפוסי שימוש.

במאמר אני מבקשת לבחון כיצד פועל המרחב כמנגנון פיקוח חברתי וכיצד פיקוח זה נחווה על ידי קבוצות חברתיות שונות. ממצאי המחקר מלמדים כי חדר האוכל הקיבוצי פעל בשנים אלו כמרחב קולקטיבי ממשמע אשר שימש במה ליחסים החברתיים בקיבוץ ובה בעת תרם להבניה ולשעתוק של מיקומים חברתיים על פי ההיררכיות הממוסדות. חלקו הראשון של המאמר מציב את הבסיס לדיון בשלושה סעיפים מארגנים: תחילה אני מציגה את המסד התאורטי שעליו אני נשענת בניתוח מערכת היחסים שבין מרחב לפיקוח, ומפרטת את הגישות המשמשות נקודת מוצא לדיון. בהמשך אני סוקרת את המחקר הקיים העוסק באדריכלות הקיבוץ ובחדרי האוכל בפרט, מציבה את המאמר בהקשרים היסטוריים ותאורטיים של התפתחות חדרי האוכל בקיבוצים ומתארת את המאפיינים העיקריים שלהם בשנות השבעים. לבסוף אני מתארת את שיטת איסוף הנתונים במחקר ואת שיטת הניתוח שלהם. בחלקו השני של המאמר מוצגים ממצאי המחקר ומראים כיצד פעל הפיקוח במקרה הספציפי של חדר האוכל הקיבוצי.

המרחב הממשמע

ניתוח תפקודו של חדר האוכל בקיבוץ מתקיים כאן במסגרת תאורטית הרואה במרחב שחקן פעיל, מעבר להיותו זירה שבתוכה מתקיימות אינטראקציות חברתיות. בדיון זה, המתקיים הן בדיסציפלינה הסוציולוגית (Gieryn, 2000; Werlen, 1993) והן בשיח ההיסטוריוגרפי האדריכלי (Aggregate, 2012; Picon & Lash, 2009), הארכיטקטורה אינה נתפסת רק כמטפורה לחברה (כמו למשל אצל Newman, 2006) אלא כמייצרת משמעויות וכפועלת מעבר לנרטיב הייצוג.

במסגרת זו המרחב וייצורו נבחנים על פי רוב דרך שלוש פרספקטיבות. הראשונה מתמקדת באופן שבו כוח מעצב את המרחב, ובוחנת את המרחב כתוצר של אינטרסים כלכליים ופוליטיים (Harvey, 1997; Lefebvre, 1997). השנייה מתייחסת ל"מומחי המרחב" (אדריכלים, מתכנני ערים וכדומה) ולאופן שבו הם מתווכים בין בעלי האינטרסים לאובייקט האדריכלי, מתוך מודעות מלאה או חלקית (Dovey, 1999; Steiner, 2011). השלישית מתבוננת במרחב דרך דפוסי השימוש בו והמשמעויות הסימבוליות שלו (De-Certeau, 1984; Rotenberg & McDonough, 1993). לטענת הסוציולוג תומאס גירין, העובדה שהדיון מתנהל דרך כל פרספקטיבה בנפרד מובילה במקרים רבים להתעלמות מההיבטים השונים של התופעה (Geiryn, 2000).

השאלה המרכזית הנדונה במסגרת זו היא כיצד המרחב פועל ובאיזה אופן הוא מייצר משמעות בחיים החברתיים ובתהליכים היסטוריים. הכותבים מתייחסים אל האופן שבו המקום מייצר עמידות ויציבות לקטגוריות חברתיות מבניות ומייצב הבדלים והיררכיות; מארגן דפוסי אינטראקציה המבנים פעולות ומגדיר נורמות וסטייה מהן; מכיל זהויות, זיכרונות קולקטיביים ואתוסים המגדירים את גבולות הקבוצה ואת השייכות של היחיד (Whitaker, 1996).

הדיון במקום ובמשמעויות שהוא מייצר קשור כמובן לדיון באופי החברה או הקבוצה שעבורה יש לו משמעות. במקרה של הקיבוץ, התפיסה של חדר האוכל כמרחב ממשמע נסמכת על תפיסה של הקיבוץ כמוסד חברתי הדומה במובנים רבים למוסד הטוטלי הפתוח, במונחים של גופמן (Goffman, 1968).[4] לטענת ניר אביאלי, מאפייני המוסד הטוטלי הפתוח תואמים במובנים רבים את חיי הקיבוץ, שבהם אידאולוגיה כוללת מארגנת היבטים רבים של החיים הציבוריים והפרטיים (Avieli, 2012). לפי תפיסה זו, בשל מרכזיותו של חדר האוכל במבנה המרחבי והחברתי של הקיבוץ הוא פעל כאתר מרכזי של משמוע שבו באות לידי ביטוי תופעות המאפיינות את המוסד הטוטלי – מקום שבו היחיד חש כל העת שהוא עומד לביקורת, מאבד את פרטיותו ואת ייחודו, ונתון להשוואה מתמדת עם האחרים.

עם זאת, יש הבדל מהותי בין חדר האוכל בקיבוץ ובין המוסדות שבהם עסק גופמן – בתי כלא, בתי חולים או מחנות צבאיים: המאפיין המרכזי של מוסדות אלו הוא ההבחנה הברורה בין "שוהים" – קבוצה גדולה ונשלטת – ובין סגל פיקוח מצומצם המפעיל את השליטה. לכל אחת משתי הקבוצות יש פרקטיקות שונות והמעבר ביניהן מוגבל בקפדנות. מודל זה אינו מסביר כיצד חדר האוכל בקיבוץ פעל כמרחב ממשמע ברמת היחיד, גם ללא נוכחות של גורם ממשמע אקטיבי.

כמו גופמן, גם פוקו ניתח פרקטיקות ממשמעות המאפיינות מוסדות חברתיים כדוגמת בתי חולים ובתי כלא. אך פוקו תיאר את הפנמת המבט המפקח ואת הנורמות הממשמעות כך שהמשמעת אינה נחווית כפרי יצירתם של המוסדות או של סגל מפקח (פוקו, 2015). הפיקוח במודל שפוקו מציג מושתת על יחסי היררכיה, אולם ההיררכיה אינה תואמת בהכרח את ההיררכיות החברתיות המקובלות אלא היא פונקציה של מנגנון הפיקוח עצמו. התפתחות זו של המשמעת בחברה המודרנית נובעת, לטענתו, מהצורך של חברה מתועשת בטכניקות יעילות יותר של שליטה חברתית, במטרה לייצר "אינדיבידואלים". טכניקות אלו כוללות למשל הסדרה של החיים לפי לוחות זמנים קבועים, הבנייתן של נורמות כ"טבעיות" כך שהסוטה מהן נתפס כחריג, או שימוש במבטים ככלי בשירות הפיקוח החברתי וביסוס המשמעת (פוקו, 2015). בהמשך המאמר מודגם האופן שבו טכניקות אלו פעלו בחדר האוכל והיו חלק ממנגנון הפיקוח.

פוקו מוסיף לדיון את הממדים הפיזיים של המרחב ואת האופן שבו גם הם מהווים חלק ממנגנון המשמוע. לטענתו, הארכיטקטורה כשלעצמה אינה מבנה יחסי כוח וגם לא מייצגת

4 המוסד הטוטלי הוא מוסד חברתי שבו כל ההיבטים של החיים מתקיימים תחת קורת גג אחת: מבוטלת בו ההפרדה בין לינה, משחק ועבודה בחיי הפרט, וכל השלבים בפעילות היומיומית מתוזמנים היטב ומתבצעים במסגרת קבוצתית. הקיום במוסד הטוטלי מתבסס על חיי קבוצה (העומדים בניגוד לחיים במסגרת המשפחה), והעבודה אינה מתומרצת באמצעות תגמול כספי. המוסד הטוטלי הפתוח הוא טיפוס של מוסד טוטלי, שבו היחיד יכול לצאת ולהיכנס כרצונו וכל המשרות בו פתוחות לכולם, לפחות באופן תאורטי (Goffman, 1968).

אותם, אך היא יכולה לתמוך בהם ולייעל אותם, כמו למשל במבנה של הפנאופטיקון. לפי גישה זו, לעיצוב וארגון המרחב יש תפקיד חשוב בהסדרה ובעיצוב הפעילות שבתוכו. הארכיטקטורה שולטת במשמעות ובשימוש במרחב דרך התאמתו לפעילויות שונות והגדרת גבולות שונים לקבוצות שונות, וכך היא מחזקת את ההיררכיה ביניהן.

דוגמה לכך אפשר לראות למשל בעבודתו של הסוציולוג ניסים מזרחי המראה כיצד הארכיטקטורה של בית חולים לילדים תורמת להבניית יחסי הכוח, בין השאר דרך יצירת אגף שאינו נגיש לחלק מדיירי המקום, ושממנו הסגל יכול לצפות בחולים באופן חד־סטרי (Mizrachi, 2001). דוגמה אחרת מציע חוקר האדריכלות קים דאבי, המנתח בניינים כמתווכים של פרקטיקות חברתיות של כוח; לטענתו הכוח פועל באופן מיטבי כאשר הוא מצליח להסוות את עצמו, והוא מדגים כיצד הכוח מופעל על המשתמש באמצעות טכניקות אדריכליות כגון כפייה, מניפולציה או פיתוי (Dovey, 1999).

עבודות אלו מראות כיצד הכוח במקום קונקרטי מובנה מלמעלה, מתוך מודעות חלקית או מלאה של המתכננים. לארכיטקטורה של חדר האוכל – ממקומו הגאוגרפי, דרך ארגון התוכנית ועד לסגנון המבנים ולחומריותם – היה חלק חשוב במנגנון המשמוע. אלא שלא כמו במודל של פוקו, כאן מנגנון הפיקוח הופעל על ידי הקולקטיב, והנורמות לא נכפו מלמעלה על ידי גוף מפקח גלוי או מדומיין; בחדר האוכל הרבים הם שצפו ביחיד, והיחיד הנצפה היה בה בעת גם חלק מהקולקטיב הצופה. ברבים מהמקרים המתכננים היו חברי קיבוץ בעצמם. מודל זה, אפוא, גם הוא אינו מסביר כיצד הפיקוח פעל בתוך קהילת השווים, במסגרת חברתית ששואפת לראות עצמה כשוויונית ונטולת היררכיה.

במקרה זה יכולה להועיל תפיסת הדואליות של גידנס, הגורסת כי השחקנים האנושיים הם סוכנים שאינם פסיביים – יש להם ידע והם פועלים דרך יישום הידע המבני שלהם (Giddens, 1981). לפי תפיסה זו מבנים חברתיים מעצבים את הפרקטיקות האנושיות, אך הם גם מעוצבים ומשועתקים דרך הפרקטיקות. מנקודת מבט זו הדואליות של המבנה עושה אותו בר־שינוי: המבנה הוא תהליך, ולא מצב יציב וקבוע. נוסף על כך יש להביא בחשבון את הפיקוח ההדדי שמאפיין קהילה קטנה וסגורה. על פי באומן, כוח ממשמע מבוסס פיקוח היה הכלי העיקרי לשליטה חברתית באירופה הטרום־מודרנית – הסדר החברתי בחיי היומיום הושג הודות לקרבה הפיזית בין הסובייקטים, בחברות קטנות דיין כדי לאפשר פיקוח הדדי (Bauman, 1992).

כל אחת מהתיאוריות שהוצגו לעיל אינה מספקת כשלעצמה הסבר מלא לאופן פעולת הפיקוח בחדר האוכל הקיבוצי. במאמר זה אני משלבת בין הפרספקטיבות השונות שמספקת כל תיאוריה כדי להציג את חדר האוכל ששימש כאתר המרכזי של חברה טוטלית, את הטכניקות להפנמת המשמעת, את מקומה של הארכיטקטורה במנגנון המשמוע ואת האופן שבו פרקטיקות יומיומיות תרמו להבניה ולשעתוק של המשמעת. כמו כן, הגישות שהוזכרו כאן נעדרות התייחסות לכך שהפיקוח פועל באופן לא אחיד על פרטים הממוקמים בעמדות שונות בתוך אותה קבוצה. ניתוח האופן שבו מנגנון המשמוע פעל בחדר האוכל בקיבוץ מלמד כי הפיקוח פעל באופן דיפרנציאלי המשפיע גם על המבנה הריבודי של החברה, ומציג את חדר האוכל כזירה דינמית של אינטראקציות המשפיעות על המרחב הממשמע ומושפעות ממנו באופן לא אחיד.

חדר האוכל והמרחב הקיבוצי

המרחב הקיבוצי הבנוי, בהיותו מרחב שתוכנן מראש עבור קהילה בעלת מאפיינים ייחודיים, עמד במוקד מחקרים רבים. רבים מהם התמקדו במרחב הציבורי, שהתאפיין בקנה מידה ובמשמעות שאין דומה להם בצורות יישוב אחרות, במבני ציבור בעלי אופי ייחודי (כדוגמת המבנה הרב תפקודי של חדר האוכל), וכן במוסדות תרבות ואמנות כדוגמת מוזאונים, ספריות ואולמות תרבות, שאין כדוגמתם ביישובים פריפריאליים קטנים (בר אור, 2010; כהנא, 2011; כלימור, 1985). בתוך המרכז הציבורי של הקיבוץ בולט באופן מיוחד מבנה חדר האוכל: לאורך השנים הוא היה המבנה המרכזי בקיבוץ, הן מבחינת מיקומו ותכנונו האדריכלי והן מבחינת משמעותו החברתית והתרבותית.

העבודות העוסקות בחדר האוכל מתייחסות אליו משתי זוויות עיקריות: סוג אחד של עבודות מתמקד בארכיטקטורה ודן ברקע ההיסטורי של התכנון ושל המתכננים, בתוכנית הטיפוסית, בטיפולוגיה של המבנים ובהתפתחותה לאורך השנים (טל, 1994; כהנא, 2011). סוג אחר של עבודות מדגיש את התפיסה החברתית ובוחן כיצד היא באה לידי ביטוי בתכנון (חריף, 1986; מאור, 1986), או עוקב אחר האופן שבו שינויים בפעולת חדר האוכל משקפים תמורות חברתיות בקיבוץ (רוזנר, 1993; שביט, 2007).

מרבית הטקסטים שעסקו בנושא עד שנות התשעים של המאה ה־20 נכתבו על ידי המתכננים עצמם (מסטצ׳קין, 1986; פיינמסר, 1984; רכטר, 1940; Sharon, 1976). אלו שטחו את תפיסת עולמם ואת האופן שבו השתקפה, לתפיסתם, בתכנון. עבודות מאוחרות יותר התייחסו אף הן למרחב דרך הפרספקטיבה של התכנון, וביטאו תפיסה שלפיה האידאולוגיה והערכים הייחודיים של החברה הקיבוצית מתגלמים באופן מובהק בתכנון המרחב. לפי גישה זו, הסביבה הפיזית הבנויה היא ביטוי לצורת החיים של החברה, הן מבחינת תוכנית היישוב – מיקום הפונקציות השונות במרחב ותפרוסת שימושי הקרקע – והן ברמת המבנים עצמם (בראור ויסקי, 2010; חיוטין וחיוטין, 2010; כהנא, 2011).

לעומת זאת, במחקרים אחרים נטען כי חשיבותן של האידאות בתולדות החברה הישראלית, ובקיבוצים בפרט, הייתה קטנה מזו של התנאים החומריים שבהם מצאו עצמם המהגרים־מתיישבים כאשר הגיעו לארץ ישראל (ניר, 2008; שפיר, 1993). על פי גישה זו, הכורח ותנאי החיים הם שהביאו ליצירתם של דגמים מרחביים מסוימים, והאידאולוגיה נוספה בדיעבד. ההיסטוריון הנרי ניר מכנה תהליך זה ״אידאולוגיזציה״, דהיינו תהליך שבו מעשה או מוסד שנוצר כפתרון פרגמטי לבעיה נתונה לא רק מונצח מכורח הישנותו, אלא גם מקבל הצדקה רעיונית במעין תהליך של ״קידוש חילוני״ (ניר, 2008). תהליך זה של ״קידוש״ מקבל חיזוק מממצאי המחקר המוצגים בהמשך.

חדר האוכל הוא דוגמה למוסד שנוצר מכורח המציאות ומבוסס מבחינה רעיונית על תפיסת עולם חברתית, אולם אין לראות בו רק ביטוי של השקפת עולם, שכן הוא מייצר דגמי שימוש ומשמעויות. שורשיו נטועים בימי העלייה השנייה: תנאי החיים הקשים בארץ באותה תקופה יצרו בקרב קבוצות הפועלים שהיו פזורות ברחבי הארץ את הצורך להקים מטבח פועלים משותף, וזה שימש גם כמרכז חברתי שבו האנשים יכלו להתאסף יחד. המטבחים המשותפים הראשונים היו מבנים ארעיים, אך עם השנים הם הפכו למבני קבע וכאלה הוקמו בכל נקודת התיישבות קיבוצית חדשה (טל, 1994). על התכנון בקיבוצים היו אחראים באותן שנים

המוסדות המיישבים של ההנהלה הציונית, אשר שלחו אדריכלים מטעמם לתכנן את המבנים. האדריכלים, שברובם לא היו חברי קיבוץ, הרגישו כי בתכנון במרחב הקיבוצי הם לוקחים חלק בביטוי החשוב ביותר של הרעיונות הציוניים והחלוציים ובמימושו של המפעל הציוני (כהנא, 2011).

התכנון של חדרי האוכל נתן ביטוי להשקפת העולם שאפיינה את הקיבוץ: מיקום המבנה במרכז הקיבוץ וההשקעה הרבה בתכנונו ובבנייתו ביטאו את החשיבות החברתית שייחסו לו ואת הערך של הצבת הכלל מעל הפרט. האכילה המשותפת ביטאה שיתוף ושוויון, וכן את הניסיון לייצר מערכת אלטרנטיבית למערכת החברתית המעמדית באמצעות קריאת תיגר על מוסד המשפחה הגרעינית כאטום המרכיב את היסודות החברתיים. עם זאת, תכנון המרחב תרם גם להבניית התפיסה החברתית: חדר המגורים, לדוגמה, תוכנן בתחילה כחדר קטן שיועד בעיקר לשינה, ולעומתו המרחב הציבורי תוכנן להכיל פעילויות חברתיות כגון קריאה, הסבה, האזנה לרדיו, ובשנים מאוחרות יותר גם צפייה בטלוויזיה. ארגון מרחבי זה היה תוצר של תפיסה חברתית, אך בה בעת הוא גם כפה את התפיסה הזאת על חברי וחברות הקיבוץ משום שלא אפשר לבצע את הפעולות האלה במרחב הפרטי. היחיד היה חייב לבצע פעולות חברתיות במרחב הציבורי – בחדר האוכל, במועדון או במרחב ייעודי אחר – ובעשותו כך יישם ערכים חברתיים כמו שוויון ושיתוף.

אלה היו השנים של ראשית המודרניזם; רעיונות המודרניזם והדרך שבה באו לידי ביטוי באדריכלות הסגנון הבינלאומי התפשטו בעיקר באירופה, והאדריכלים אשר עסקו בתכנון הקיבוץ אימצו אותם בברכה וראו בהם דרך חדשה למימוש רעיונות חברתיים חדשים במרחב. המשאבים המועטים והצורך בפתרונות פונקציונליים ומהירים עודדו גם הם את אימוץ הדגמים המודרניסטיים. גם התפיסה החברתית של המודרניזם – האחידות, הפשטות, ביטול האינדיבידואליזם ותפיסת המבנים כביטוי ל"חברה צודקת שאין לה מה להסתיר" – תאמה את האופן שבו ראו המתכננים את הקיבוץ (ארליק, 1986).

במהלך שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים הקימו שתי התנועות הקיבוציות הגדולות, הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי, מחלקות תכנון והנדסה עצמאיות. במחלקות אלו פעלו אדריכלים, מהנדסים ומתכננים שהיו על פי רוב חברי קיבוצים בעצמם, שלא כמו דור האדריכלים שקדם להם. אותם אדריכלים נשלחו על ידי הקיבוצים ללימודי אדריכלות, חלקם בפקולטות משפיעות כדוגמת בית הספר באוהאוס בגרמניה, ובשובם הביאו עימם השפעות מהאדריכלות המודרנית, שרווחה באותה התקופה באירופה, ומזרם הברוטליזם שהתפתח ממנה ודגל בפשטות הצורה וב"אמת החומר".

התפיסות האלה התפשטו בארץ וחדרי האוכל תוכננו בהשפעתן, אך קולם של המתיישבים החל להישמע בתוך דרישות התכנון. הם התקשו לעיתים לקבל את הקווים הישרים ונטולי הקישוטים של הדגמים המודרניסטיים והעדיפו גגות רעפים אדומים (כהנא, 2011). המוסדות המיישבים גם הם לא התלהבו משילוב המוטיבים המודרניסטיים בתכנון הקיבוצי, משום ששיקפו בעיניהם סממנים של בנייה עירונית והיו מנוגדים לתפיסתם את ההתיישבות העובדת כ"כפרית" (בר אור ויסקי, 2010). הוויכוח על צורת הגג מסמל הבדלים עמוקים בין תפיסות: הגג השטוח היה האייקון הבלתי מעורער של המודרניזם האירופי, שהועלה על ידי לה קורבוזיה לדרגת דוגמה כאחד מחמשת עקרונות היסוד של הארכיטקטורה החדשה. גגות הרעפים, לעומת

זאת, סימלו את המראה הכפרי שברבים מהמקרים תאם יותר את האופן שבו המתיישבים דמיינו את המרחב.

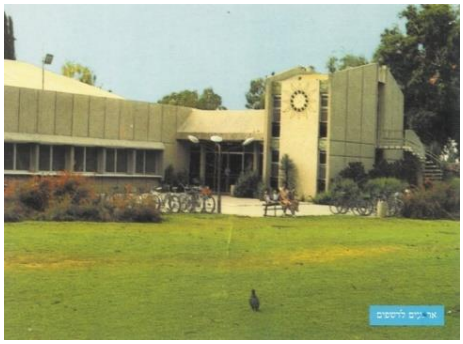

השפעת סגנון ברוטליסטי, חדר האוכל בקיבוץ רשפים. אדריכל: מנחם באר (גלוית שנה טובה, אוסף יובל דניאלי)

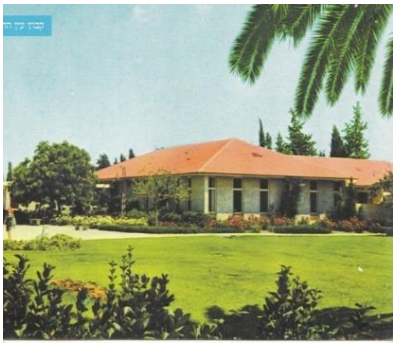

מרכיבים ״כפריים״: גגות רעפים בחדר האוכל בקיבוץ עין החורש. אדריכלים: קובה גבר, אברהם ארליק (גלוית שנה טובה, אוסף יובל דניאלי)

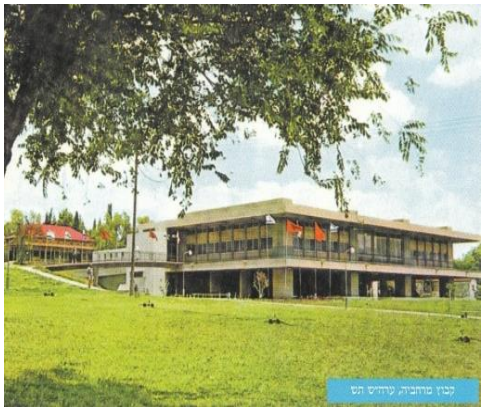

השפעות מודרניסטיות, חדר האוכל בקיבוץ מרחביה.
אדריכל: שמואל מסטצ׳קין (גלוית שנה טובה, אוסף יובל דניאלי)

חדרי האוכל בקיבוצים תוכננו בשילוב של שלושה גורמים: האגף לבנייה כפרית של משרד השיכון, המתכננים והמתיישבים. עיון בפרוגרמות שהיו הבסיס לתכנון מלמד כי משרד השיכון הגדיר את הסטנדרטים, דהיינו גודל האולם, התקציב והדרישות הביטחוניות; המתכננים קבעו בעיקר נתונים כמותיים ודרישות פונקציונליות; וגם הפרוגרמות שערכו חברי הקיבוץ היו פונקציונליות בעיקרן ואין בהן התייחסות לאופי הקהילה או לתנאי הנוף והאקלים של כל קיבוץ, פרט לאמירה כללית כמו ״יש להתחשב בנוף״. אין בהן, למשל, ביטוי והתייחסות לצורכיהן של קבוצות משתמשים שונות, אף שבפועל, כפי שאתאר בהמשך, התפתחו פרקטיקות שונות לשימוש בחלל. מעיון בפרוגרמות נראה כי כתיבת הפרוגרמה, יותר משנועדה

לאפשר חשיבה פרטנית על צרכיו של כל יישוב, הייתה בפועל בעיקר בחירה מתוך מודלים קיימים שרווחו בתנועה הקיבוצית.[5]

בקרב המתיישבים היו שתי גישות הנוגעות לתפקיד חדר האוכל. האחת, שראתה בו בעיקר אולם לאכילה, גרסה צמצום תכנים בחדר האוכל והפרדה מוחלטת בין חדר האוכל לבית התרבות ולמבני ציבור אחרים; השנייה ראתה בחדר האוכל מבנה מרכזי שישמש את החברה ביום חול ובחג ויפעלו בו פונקציות נוספות, חברתיות ותרבותיות. יתרונו של המבנה המרכזי הוא באיחוד הפונקציות במבנה אחד, מתוך רצון לצמצם את מספר הבניינים בלב הקיבוץ (כהנא, 2011). במהלך השנים הגישה השנייה הפכה להיות רווחת יותר, ובתי האוכל שנבנו בקיבוצים מאז שנות החמישים יועדו לשימושים רבים נוסף על האכילה המשותפת.

כבר בשלבים מוקדמים התמודדו המתכננים עם השאלה כיצד יוכל הסועד לחוש בנוח בתוך אולם המכיל מאות אנשים (פיינמסר, 1984). אחת האפשרויות הייתה חלוקת החלל לשני אגפים שביניהם חצר פנימית מקורה.[6] בדגם אחר תוכננו שני אגפים אלכסוניים שחוברו באגף מרכזי.[7] גישה תכנונית שלישית גרסה שאולם האכילה צריך להיות רחב, אחיד וגמיש ככל האפשר, כדי שיאפשר שימושים שונים. חלופה זו הפכה להיות הדגם הרווח בשנות השישים והשבעים. התוצאה הייתה אולם רחב ורב תכליתי ללא עמודים, שהפעילות בתוכו נקבעה באמצעות שינוי מיקום הרהיטים בחלל – ארוחת שבת, הקרנת סרט או הרקדה. כדי לייצר אינטימיות עבור הסועדים באולם הרחב נעשו ניסיונות מוצלחים יותר או פחות ליצור הפרדות וחציצות ניידות בין אזורים שונים במרחב.

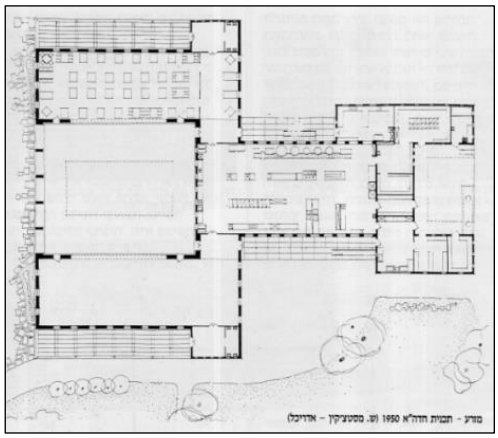

חלוקת חדר האוכל לשני אגפים וחצר ביניהם בחדר האוכל בקיבוץ מזרע.
אדריכל: שמואל מסטצ׳קין, 1950 (אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין)

5 להתייחסות מפורטת יותר אל הפרוגרמות ולדוגמאות שלהן ראו שכנאי־רן, 2015.

6 חדרי אוכל מדגם זה נבנו בעיקר בתכנונו של אדריכל שמואל מסטצ׳קין מהמחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי, למשל בקיבוצים מזרע, עין המפרץ, המעפיל ורוחמה. בפועל, ההפרדה בין האגפים לא פעלה לאורך זמן וכל חדרי האוכל שנבנו לפי דגם זה שופצו בשנות השבעים והפכו לאולם אחד גדול.

7 חדרי אוכל מדגם זה נבנו בעיקר בתכנונו של האדריכל זוברוצקי מהמחלקה הטכנית של הקיבוץ המאוחד, למשל בקיבוצים רמת יוחנן, איילת השחר ואושה.

מחיצות בחדר האוכל בקיבוץ עינת.
אדריכלית: רחל ניסים, שנות השבעים (אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין)

מחיצות בחדר האוכל בקיבוץ אור הנר.
אדריכלית: ארנונה אקסלרוד, שנות השבעים (אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין)

בשנות השבעים, תקופה של שגשוג כלכלי וגידול דמוגרפי, נבנו והורחבו חדרי האוכל כדי להופכם למרכז כולל שבו היו גם מזכירות, מועדון, חדרי ועדות ולעיתים גם ספרייה, כלבו ועוד. חדר האוכל האופייני בשנות השבעים היה מבנה גדול ממדים שיש לו כמה כניסות מכיוונים שונים. הכניסות הובילו אל מבואה רחבה שהייתה מקום מפגש ומרכז מידע ואפשרה גישה לשאר חלקי המרחב. היו בה לוח סידור עבודה, לוח מודעות, לוח סידור רכב, תא טלפון ובמקרים רבים גם תאי דואר. המיקום המרכזי וריבוי הכניסות, שאפשרו לחברי וחברות הקיבוץ להיכנס לחדר האוכל מהכיוון שהגיעו ממנו ולצאת בכיוון שאליו פניהם מועדות, חיזקו את היותו צומת במרחב; פעולתה של המבואה כמרכז מידע הבנתה את חדר האוכל כצומת מרכזי בחיי היומיום.

חללי הפנים של חדרי האוכל בשנים אלו כללו מאפיינים סגנוניים אשר הדגישו את הפונקציונליות של האולם: חללים גאומטריים פשוטים, פתוחים ואחידים, חלונות גדולים במקצבים קבועים, רצפת מוזאיקה (״טרצו״) שאריחיה גדולים וכהים, קירות בהירים, תקרה אחידה וריהוט עץ פשוט מתוצרת שני מפעלים קיבוציים. עבודות אמנות היו תמיד חלק בלתי נפרד מהמרחב: עבודות קיר גדולות של אמן מקומי, קישוטים שמוחלפים לקראת כל חג, קולאז׳ים של מלאכת יד שיצרו נציגי משפחות הקיבוץ או ילדים מאחת מקבוצת הגיל כמתנה לקיבוץ ביום חגו.[8]

8 להרחבה על אמנות בחדרי אוכל בקיבוץ ראו למשל בראור, 2009; גיספאן־גרינברג, 2010.

חדר האוכל בקיבוץ לוחמי הגטאות.
אדריכלית: נעמי יודקובסקי, שנות השבעים (אוסף פרדי כהנא, ארכיון יד טבנקין)

תנופת התכנון והבנייה בשנות השבעים הביאה להקמתם של עשרות פרויקטים ציבוריים בקיבוצים. חדרי האוכל הרבים שנבנו בתקופה זו משקפים ניסיון להיאחז בישן ובמוכר ואולי לאזן את האינדיבידואליזם המתגבר בהוויה הקיבוצית. בד בבד, בתהליך הדרגתי, ציבור הולך וגדל של חברים החל לסעוד את ארוחת הערב המשפחתית בדירתם הפרטית. לשם כך נזקקו החברים לאמצעים המתאימים, ובהדרגה נוספו בדירות החברים מטבחים ופינות אוכל. לאחר דיונים ממושכים חולקו לחברים מכשירי טלוויזיה והצפייה הקולקטיבית פחתה; התורנויות התמעטו ובמקומם הופיעה עבודה שכירה; הטלפון הציבורי הפך למיותר, את לוח המודעות החליף לוח אלקטרוני בטלוויזיה, והאספות, שמספר המשתתפים בהן פחת בהדרגה, שודרו בטלוויזיה במעגל סגור לנוחותם של החברים. יחידות המגורים הורחבו והילדים עברו לישון בבתי ההורים במקום בבתי הילדים.

הפעילות בחדר האוכל הלכה ופחתה לקראת שנות התשעים, במקביל לתהליכי ההפרטה, וברבים מהקיבוצים הוא נסגר לבסוף. כיום בחלק מהקיבוצים ממשיכים החברים לסעוד בחדר האוכל, לעיתים רק בחלק מאולם האכילה הענק. בקיבוצים אחרים המבנים הגדולים, שחלקם נחשבים לאייקונים אדריכליים, עומדים נטושים במרכז הקיבוץ או מושכרים כמחסנים.

שיטת המחקר

אוסף הגלויות שהוזכר במבוא היה הבסיס לתחילת המחקר. יתרונן של הגלויות הוא בריבוי נקודות המבט, ובכך שהן מציגות במשפט קצר פן של החוויה. עם זאת, היות שהגלויות אינן מספקות מבחינה מחקרית – הן נכתבו ממרחק של זמן, במסגרת אירוע שיש לו היבט נוסטלגי ופומבי ובפורמט שחייב טקסט קצר – התבססתי במחקר גם על ראיונות ועל איסוף חומרים ארכיוניים ומידע תכנוני.

במהלך 2014 ו־2015 קיימתי ראיונות נרטיביים עם 16 נשים וגברים מקיבוצים שונים, רובם קיבוצים גדולים המייצגים זרמים מרכזיים בתנועה הקיבוצית. לראיונות נבחרו רק אנשים שנולדו בקיבוץ, במטרה לבחון את אופן ההתנהלות שלהם במרחב כחלק מההביטוס – רפרטואָרים יומיומיים שהוטמעו בגופם מילדות, לעיתים מבלי שיהיו מודעים לקיומם. המרואיינים היו כולם בני 45–60, משמע שבתקופה הנחקרת הם היו אנשים צעירים. מאחר שהשינויים החברתיים שחלו בקיבוץ מאופיינים לא אחת גם כשינוי דורי (גן, 2006; ניר, 2008), הנחתי שקבוצת גיל זו חוותה באופן המובהק ביותר את אי־ההלימה בין המרחב ובין התפיסה החברתית שהשתנתה אצלם. יש לשער כי ההתמקדות זו הגבילה את יכולת ההכללה של המחקר הנוכחי. מחקר ממשיך, עם קבוצות גיל אחרות, יוכל לבחון למשל את האופן שבו חוויית הפיקוח במרחב הייתה גם תלוית גיל.

כדי לתקף את הראיונות, אשר כמו הגלויות גם הם מתארים את המרחב כפי שנצרב בזיכרון ממרחק השנים, קראתי ״עלוני קיבוץ״ ומודעות שפורסמו בשנים שבהן התמקד המחקר. עלון הקיבוץ היה באותן שנים המדיום המרכזי להעברת מידע ולפרסום דעות, תלונות וכדומה. הוא הודפס באופן סדיר וחולק לחברים מדי שבוע. קריאה בעלונים שפורסמו באותן שנים מספקת הצצה ישירה, לא ממרחק של זמן, אל הנושאים שהעסיקו את החברים באותה תקופה.

מהארכיונים הגדולים של התנועות הקיבוציות אספתי פרוטוקולים המעידים על היחסים בין גורמי התכנון השונים, פרוגרמות שנכתבו על ידי כל המעורבים בתהליך, וכן תוכניות אדריכליות ותצלומים של חדרי אוכל. ניתוח התוכניות האדריכליות במחקר המתואר כאן נועד בעיקר למצוא מאפיינים משותפים לחדרי האוכל שתוכננו ונבנו בקיבוצים. אני מאמינה שבניתוח אדריכלי מעמיק יותר יהיה אפשר לנסח קשר בין התופעות שעלו מהממצאים ובין מאפיינים אדריכליים דוגמת גובה החלל, חומריות, צבע וכדומה.

החומרים שנאספו קודדו בשיטת הגישה התוכנית לחלקים (ליבליך, תובל־משיח וזילבר, 2010): הטקסטים השלמים פורקו, קובצו מחדש כתמות וקטגוריות משנה, ונותחו בניתוח פרשני במטרה לחקור את קשרי הגומלין בין חלקי הנתונים. חשוב לציין כי למרות שראיינתי מספר שווה של נשים וגברים, ההיבט המגדרי של הפיקוח במרחב אינו מודגש במחקר. כמות המרואיינים והיקף הנושאים לא אפשר לי לתקף או לשלול הנחות מוקדמות שנגעו לאופנים השונים שבהם נשים וגברים חווים את המרחב, ואין לי ספק כי נושא זה ראוי למחקר המשך.

כאן המקום לציין שאני עצמי נולדתי וגדלתי בקיבוץ, ועמדתי מושפעת ללא ספק גם מחוויותיי האישיות מחדר האוכל הקיבוצי. עמדה זו אפשרה לי היכרות עם הלקסיקון, הבנה מעמיקה של הטקסים ושל משמעותם התרבותית וזיהוי של פרקטיקות והקשרים חברתיים שזר יתקשה לפענח. עם זאת אני מודעת לכך שהעובדה שאני ממוקמת, גם אם בעבר, בתוך השדה ולא מתבוננת בו לגמרי מבחוץ משפיעה על יכולת ההבחנה והפרשנות שלי. כדי לצמצם זאת ככל האפשר ראיינתי רק אנשים שאיתם לא הייתה לי היכרות מוקדמת ומקיבוצים שלא הייתה לי נגיעה אישית אליהם, והקפדתי שלא להניח הנחות מוקדמות ולצאת מנקודת מוצא שמכירה במגבלות נקודת המבט הסובייקטיבית והחלקית שלי.

ממצאים

חדר האוכל בשבילי:
המראה שבה אתה נבחן כל הזמן על מעמדך בקיבוץ.
התענוג שבלגלות שגם אחרים לא משהו... (מתוך אוסף הגלויות)

הנחת אבן הפינה לחדר האוכל החדש בקיבוץ מזרע בשלהי שנות החמישים צוינה באירוע חגיגי שבמרכזו טקס חתימה על "מגילת דברי הימים של חדר האוכל מזרע" – מגילה בנוסח מגילת העצמאות שעליה חתמו בפומבי כל מי שלקחו חלק בתכנונו ובבנייתו של חדר האוכל החדש. בין השאר כתב שם ישראל פיינמסר, חבר הקיבוץ, מייסד המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי ומהמתכננים הבכירים של התנועה הקיבוצית:

> היסייע חדר אוכל זה לחברתנו לעלות על שלב חברתי יותר גבוה, הישפיע הוא על ליכוד גילים ודורות? היש בכוחו של בנין מרכזי־דומיננטי לפעול בכיוון זה? (...) עלינו לשמרו ולטפחו, כי ביטוי הנהו לחיינו החברתיים. בניין כזה מדריך ומחנך לשקט ולמרגוע, ליחסים תרבותיים ולנימוסי נוהג.[9]

דבריו של פיינמסר וההקשר שנכתבו בו מדגימים את הקשר ההדוק שבין המרחב ובין החיים החברתיים: עולה מהם הציפייה שהמבנה עצמו לא רק ייתן ביטוי לערכים החברתיים אלא גם ישמש כוח להנחלתם בחברה. השאיפה שהמבנה בעצמו יחנך, ילכד וינחיל ערכים מעידה על חלקו הפעיל של המרחב במנגנון הפיקוח החברתי. כדי לבחון את פעולתו של חדר האוכל כמרחב ממשמע אפתח את הפרק הפורש את ממצאי המחקר בהצגת התפקיד המרכזי שמילא חדר האוכל בחיים החברתיים והתרבותיים של חברי הקיבוץ. הבנת המרכזיות – הפונקציונלית והסימבולית – בחיי הפרט והקולקטיב נחוצה על מנת להבין מדוע התקיימו בחדר האוכל בקיבוץ תופעות דומות לאלו המתקיימות במוסדות הטוטליים, למרות שבניגוד למוסד הטוטלי, השהות בו הייתה וולונטרית כביכול. בהמשך אציג את הדרכים שבהן פעלה המשמעת ואתאר את הפרקטיקות והנורמות שנוצרו ושועתקו בחדר האוכל ואת תפקידן במנגנון הפיקוח; ולבסוף אראה כיצד הקודים שהונהגו בחדר האוכל היו קשורים למבני הכוח בחברה ולמיקומו החברתי של הפרט. שלושת הפרקים יחד מספקים מבט כולל על האופן שבו הפיקוח התמרחב ופעל בנקודת זמן מסוימת בחברה טוטלית קולקטיבית.

מרחב של חולין ושל קודש

חדר האוכל בשבילי:
הוא לא רק מקום הסעדה.
הוא בית המקדש הקיבוצי! (מתוך אוסף הגלויות)

בשנות השבעים חדר האוכל היה כאמור מרכז רב תכליתי, שמלבד הפונקציה העיקרית שלו – נערכו בו שלוש ארוחות ביום, שבעה ימים בשבוע – היו לו פונקציות חברתיות (מועדון, חדרי ועדות), פונקציות תרבותיות (חדר מוזיקה, מחסן תרבות, ספרייה), פונקציות ניהוליות

9 מתוך חוברת שפורסמה בקיבוץ מזרע בשנות החמישים לרגל חנוכת חדר האוכל החדש, ארכיון קיבוץ מזרע.

וארגוניות (מזכירות, סידור עבודה, סידור רכב) ותכנים נוספים שהשתנו מקיבוץ לקיבוץ. "עולם בתוך עולם" ו"עולם קטן בתוך כל הקיבוץ", נכתב בגלויות. ההתייחסות לחדר האוכל כעולם בפני עצמו מדגישה את המשמעות שלו בחיי החברים: כפי שתיארה זאת דפנה, אחת המרואיינות, "הוא היה בית הכנסת, הוא היה בית העם, הוא היה ההיכל, הוא היה הכול".[10]

הראיונות, הגלויות ועלוני הקיבוצים מלמדים שחדר האוכל שימש בראש ובראשונה כמרכז חברתי למפגשים, שיחות והעברת מידע. המידע הועבר בשלל אופנים, אם באמצעים רשמיים כמו לוח המודעות, לוח סידור העבודה או לוח סידור הרכב ואם בשיחות סביב שולחנות האוכל. המבנה היה פתוח לציבור רוב שעות היממה, גם בשעות שבהן לא הוגשו ארוחות, וחבר הקיבוץ היה עובר דרכו לעיתים קרובות – כדי לאסוף דואר, לבדוק מתי הוא רשום לתורנות, להירשם לגיוס או לטיול, ובכלל כדי לדעת מה קורה בקיבוץ. הסוגיות החברתיות נידונו באופן רשמי באספות, שגם הן התקיימו בחדר האוכל. חייו האישיים של היחיד נפרשו שם לעין הציבור, באספת הקיבוץ, על גבי לוח המודעות, בשיחות בטלפון הציבורי או ברכילות בשעת הארוחות. כל אלה חיזקו את מעמדו של חדר האוכל כמקום שיש לו השפעה כבדת משקל על חיי הפרט והכלל.

נוסף על היותו מרכז חברתי היה חדר האוכל גם מרכז התרבות של היישוב. רבים מאירועי התרבות, שהייתה להם חשיבות רבה בחברה הקיבוצית, התקיימו בחדר האוכל: קבלות שבת, מסיבות חג, הקרנת סרטים או ימי זיכרון. הערב החשוב ביותר בשבוע היה ערב שישי. בערב זה שינה חדר האוכל את פניו. על השולחנות נפרשו מפות לבנות, עגלות ההגשה קושטו בסידורי פרחים, באחת הפינות הוצב שולחן ועליו חלה ונרות שבת. החברים הגיעו לארוחת הערב רחוצים ולבושים במיטב בגדיהם.

אלו היו הימים המיוחדים של חדר האוכל, הימים שהפרידו בין קודש לחול. התכונה המיוחדת לקראת הארוחה בחדר האוכל בערב שישי והחוויה החגיגית מוזכרות ברבות מהגלויות. כך למשל נכתב באחת מהן: "כבר ביום חמישי מתכננים מה ללבוש לארוחת ערב ביום שישי, ומתי בדיוק להיכנס לחדר האוכל שכולם יראו". תיאורי הלחץ וההתרגשות לקראת ארוחת השבת, "טקס" בחירת הבגדים או ה"תהלוכה" של החברים בשבילי הקיבוץ המתכנסים בדרכם אל חדר האוכל אופייניים לאופן שבו חברה מתייחסת למרחב מקודש שבו יש צורך בהגדרת כללים להתנהגות נאותה (דאגלס, 2010).

בגלויות אכן ניכרת התייחסות לחדר האוכל במושגים כגון "היכל התהילה הקיבוצי" או "מקדש, בית המדרש", המעידים על תפיסת המקום גם כמרכז רוחני דוגמת מקומו של בית הכנסת בקהילה. "זה היה בית הכנסת של הקהילה הקיבוצית ללא רב וחזן", נכתב באחת הגלויות. אלא שבשונה ממרחבים מקודשים אחרים כמו בית הכנסת, לחדר האוכל יש מאפיינים של מרחב מקודש אשר בה בעת מייצג גם את החולין והיומיום. הוא נשאר כל העת גם מרכז ארגוני יומיומי שסועדים בו בבגדי עבודה מלוכלכים, כפי שהגדיר זאת המרואיין אריאל: "איזה מין נקודה טכנית שבה, בעלי החיים האלה שנקראים חברי קיבוץ מקבלים שלוש ארוחות ביום".

מבנה חדר האוכל היה חריג במרחב הקיבוץ במראהו, בגודלו ובאיכותו. בניגוד למבנים האחרים, הפונקציונליים והחסכניים, חדר האוכל היה מואר ורחב ידיים ותוכנן כך שיכיל את הציבור כולו באירוע הקיצון של ליל הסדר, התקרה הגבוהה העצימה את החוויה. בתיאורי חדר

10 כל שמות המרואיינים בדויים.

האוכל בראיונות חזרו פעמים רבות המילים "ענק", "מרשים", "עוצמתי" ואפילו "אגדי". עם השנים הפך חדר האוכל לסמל של הקיבוץ. כך למשל מתאר זאת חנן: "כשאתה חוזר מהצבא מכל הבלגן ואז אתה מתחיל להתקרב לבית, מגיע לחדר אוכל, זה כאילו הלב של הלב שהגעת הביתה. מבחינה זאת זה היה מאוד מאוד מסמל את הבית". חדר האוכל הופיע כרקע בכל צילום קבוצתי של חברי הקיבוץ וכיכב בגלויות ה"שנה טובה" שהפיקו הקיבוצים בכל שנה (צור, 2001). הזהות שנבנתה בינו ובין הקולקטיב משתקפת בדברי המרואיינים בהקבלה בין מצב חדר האוכל למצב החברתי: כאשר חדר האוכל היה יפה, גדול ומתוחזק – כך גם נתפסה הקהילה בעיני חבריה; הוא העניק להם תחושה של כוח, ביטחון ויציבות. כאשר חדר האוכל נתפס כעלוב וישן, הדבר השליך על האופן שבו החברה תפסה את עצמה.

השילוב של המבנה המונומנטלי, המיקום המרכזי במרחב, תפקידיו בחיי היומיום והמשמעויות הסימבוליות שלו הבנו את חדר האוכל כ"מרחב המרחבים", המקום החשוב ביותר בקיבוץ. הזיהוי שנוצר בין הקולקטיב לחדר האוכל חידד אצל היחיד את החוויה שהוא נמדד דרך דרגת השתייכותו. המתח שבין היחיד לקולקטיב במקום בא לידי ביטוי למשל במשפט שנכתב באחת הגלויות, "כל העולם כולו – חדר האוכל שלנו... שלנו ולא שלי...". חברי וחברות הקיבוץ חשו שייכות והזדהות עם המקום, בהיותם חלק מהכלל. בה בעת, כיחידים, הם חוו גם זרות, ניכור וחשש מאי־השתייכות.

כללי התנהגות, נורמות ופרקטיקות בחדר האוכל

> חדר האוכל בשבילי:
> מקום שתמיד לא רציתי לבוא אליו,
> אבל כל פעם מחדש נכנעתי ונכנסתי. (מתוך אוסף הגלויות)

חוקרים רבים תיארו את הארוחה המשותפת כמוסד חברתי שבו מונחלים דגמי ההתנהגות המקובלים בחברה ובו מיוצרות ומשועתקות נורמות אשר היחיד נשפט על פיהן. הארוחה מתנהלת לאור דגמים המקובלים בתרבות המשמעותית של הסועדים – דגמים שמשולבים בהם נטיות המוטמעות בגוף, המתגלמות בפרקטיקות (הביטוס), ודפוסי התנהגות הנתפסים כראויים. אלה באים לידי ביטוי בארוחות משותפות של קהילה (זימל, 2012; Avieli, 2012; Douglas, 1972) וגם במרחב פינת האוכל הביתית (טנא, 2013).

חדר האוכל – "פינת האוכל" של הבית הקיבוצי – היה האתר שבו הונחלו ושועתקו הנורמות והפרקטיקות של החברה הקיבוצית. הפעילות בחדר האוכל התנהלה על פי כללים ונהלים שנוסחו ונדונו חדשות לבקרים. על גבי לוח המודעות או בעלון הקיבוץ עלו לעיתים קרובות תלונות, ויכוחים או הנחיות חדשות לגבי סוגיות כגון עישון בחדר האוכל, לבוש הולם, לקיחת אוכל וכלים מחדר האוכל הביתה, וכללים המסדירים כניסה של ילדים, אורחים או כלבים לאולם.[11]

11 ראו עלון מזרע מס׳ 39, עמ׳ 6, 6.9.1868, ארכיון קבוץ מזרע (להלן אק"מ); עלון מס׳ 34, עמ׳ 5, 30.7.1971, אק"מ; דף מידע מס׳ 10, 19.11.1982, אק"מ; עלון 619, עמ׳ 4, 17.7.1970, ארכיון קיבוץ יפעת (להלן אק"י); עלון 999, עמ׳ 9, 13.10.1978, אק"י; עלון 1088, עמ׳ 3, 25.7.1980, אק"י.

חלק מהנהלים היה קשור לקביעת שעות הארוחות ומשך הארוחות. קביעת קצבים ולוחות זמנים משמשת על פי פוקו כאחת הטכניקות להפעלת המשמעת. מדובר ביצירת זמן מועיל, "זמן שאין בו זוהמה או פגם, זמן של איכות טובה שלכל אורכו נשאר הגוף מסור לעיסוקו" (פוקו, 2015, עמ' 188). המרואיינים תיארו "זמן קיבוץ", שבו סדר היום מאורגן לפי שעות הארוחות בחדר האוכל וכך גם ימי השבוע, כפי שנכתב באחת הגלויות: "מסדר את השבוע: כל יום בשבוע אוכל אחר, יום ראשון גולש, יום שני פירה, וכך הלאה. לפי האוכל ידעתי איזה יום היום".

עם זאת, חשוב היה בעיקר להכיר את הקודים הלא כתובים, דגמי ההתנהגות המוטמעים בפעולה והנורמות שעל פיהן התנהלו במרחב. כך לדוגמה תיארו המרואיינים את הנורמות שקבעו מה ראוי ללבוש בחדר האוכל ולאיזו ארוחה: בארוחות בוקר וצהריים בימי חול הייתה עדיפות ברורה לבגדי עבודה, בייחוד כאלה אשר העידו כי הלובש אותם עוסק בעבודת כפיים – לעבודה יוחס ערך רב בחברה הקיבוצית באותן שנים, והדבר התבטא ביוקרתם של בגדי העבודה הכחולים בחדר האוכל. ביום שישי צריך היה להתלבש "יפה", וגם לכך היו הגדרות ברורות מאוד אשר קבעו מה נחשב "יפה". חריגה מהנורמה הייתה עלולה לגרום למבוכה רבה.

רבות מהפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל היו קשורות להסדרי הישיבה. עד שנות השישים הייתה נהוגה בחדרי האוכל שיטת "מילוי השולחנות", שבה תורנים הגישו את האוכל לשולחן רק לאחר שנתפסו סביבו כל הכיסאות. כך היו חברי וחברות הקיבוץ סועדים בכל פעם בחברת אנשים אחרים, לפי מועד הגעתם לחדר האוכל. השיטה הזאת נתנה ביטוי ברור לאידאולוגיה הקיבוצית האנטי־בורגנית של שוויון וסגפנות: כל החברים והחברות שווים, והאוכל נועד לספק להם אנרגיה לעבודה. בשיטה זו לא היה מקום לבחירה אישית – לא בנוגע לאוכל, לא בנוגע למקום הישיבה ולא בנוגע לחברה. במהלך שנות השישים עברו מרבית הקיבוצים לשיטת ההגשה העצמית בחדר האוכל, והסדרי הישיבה השתנו מהותית. מטרת השינוי הייתה לייעל את מהלך הארוחה, אך הוא ביטא ערכים אחרים: זו שיטה הדורשת אקטיביות מצד החבר ונותנת לגיטימציה להעדפה אישית, לבחירות ולנטיות. והלגיטימציה הזאת התרחשה במרכז הקיבוץ, במוסד הקיבוצי הציבורי והשיתופי ביותר.

המעבר להגשה עצמית שינה את ארגון הישיבה במרחב והוביל ליצירת מקומות קבועים לקבוצות מסוימות בארוחות מסוימות: שולחן הרפתנים בארוחת הבוקר, שולחן המורים והמורות בארוחת הצהריים. מי שהכיר את הקודים ידע לא רק באיזה שולחן לשבת אלא גם באיזה צד של השולחן: הצד ה"נכון" היה זה עם הפנים לדלת – שממנו רואים מי נכנס לחדר האוכל. פרקטיקה זו הוזכרה רבות בראיונות ובגלויות. מי שישב בגבו לכניסה הרגיש לא שייך והתקשה לעקוב אחרי מה שהאחרים הסתכלו ודיברו עליו. אותה פרקטיקה הגדירה שימוש מסוים במרחב ושליטה עליו, הבנתה את התפתחות השיחה ומערכת היחסים סביב השולחן (שבה לא יושבים זה מול זה אלא זה ליד זה), וחיזקה את החוויה של היחיד הנכנס לאולם כנצפה וחשוף למבטים ולביקורת.

הפרקטיקות השונות שתיארו המרואיינים – הישיבה בצד ה"נכון" של השולחן, הלבוש המתאים, נושאי השיחה הראויים או הטכניקה המדויקת של חיתוך הסלט – הן שהפכו את היחיד לשייך ואף ביטאו את המיקום החברתי שלו. זוהי דוגמה להביטוס של בורדייה: רפרטואריים יומיומיים שהוטמעו בגוף מגיל צעיר היו גורם משמעותי בייצור תחושת ההשתייכות הקבוצתית (Bourdieu, 1990). הפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל הבנו את

המרחב ובה בעת גם את המשתמשים במרחב: הן הבחינו בין המקומי לאורח, או בין החברים עצמם לאורך צירים כמו גיל ומגדר.

אלה שההביטוס היה טבוע בהם, שפעלו על פי הפרקטיקות והקודים במקום ובזמן המתאים, זכו לחוויה של שייכות וביטחון, בהיותם חלק מהקבוצה. זה עולה למשל מדבריו של חנן: "יש פה בקודים בין החבר'ה, יש פה דברים ש... את יודעת... **שאף אחד אחר לא יכול להבין**, ומספיק להגיד משהו וכבר כולם מתים מצחוק" (ההדגשה שלי). תחושת השייכות עוררה "גאוות יחידה", אך זו לוותה כל העת גם בפחד לא להיות שייך. כל חריגה עוררה מבוכה – החוויה של היחיד שצופים בו ומדברים עליו חידדה את ההפרדה שלו מהקולקטיב. החריגות יכלו לבוא לידי ביטוי בפרטים קטנים. חנן, למשל, סיפר לי כבר בתחילת השיחה שהוא זוכר עד היום את אותה פעם שהופיע בחדר האוכל במכנסיים אדומים; מרואיינת אחרת, אביבה, סיפרה ש"רצתה לקבור את עצמה" כששמעה את צחוקה הרם מדי של אימה מתגלגל בחדר האוכל.

העיסוק בנורמות ובפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל מעלה את השאלה כיצד הן הפכו להיות כל כך מחייבות במסגרת חברתית שאינה היררכית. אחת הטכניקות של מנגנון המשמוע, על פי פוקו, היא הבניה של נורמה כ"טבעית" או "נורמלית", וכל ניסיון לחרוג ממנה נתפס כהתנהגות לא־נורמלית (פוקו, 2015). כך למשל עצם ההליכה לחדר האוכל יום אחר יום נתפסה כחלק מעובדות החיים, ולא כאפשרות שיש בה בחירה. הדבר עלה שוב ושוב בתיאורים דוגמת "מקום שתמיד לא רציתי לבוא אליו אבל כל פעם מחדש נכנעתי ונכנסתי". רינת, למשל, סיפרה כי היא ומשפחתה הוסיפו לאכול בחדר האוכל גם לאחר שחוו אסון שגרם לו חבר קיבוץ אחר שנאלצו לפגוש שם מדי יום. כששאלתי אותה מדוע המשיכו לבוא לחדר האוכל למרות הקושי במפגש, ענתה: "צריך לחזור לנורמליזציה הרי, והדבר הנורמלי כשחיים בקיבוץ הוא ללכת לחדר אוכל". כאשר פרקטיקה מסוימת נתפסת כדבר טבעי ונורמלי, לא מתפתח הצורך למרוד בה.

טכניקה נוספת, על פי פוקו, היא האופן שבו המבט פועל ככלי בשירות הפיקוח וביסוס המשמעת: חדר האוכל מתואר שוב ושוב כמקום שבו היחיד הרגיש חשוף כל העת לביקורת, לשיפוט ולאישור החברה. כך נכתב באחת הגלויות:

> הייתי הולכת שלוש פעמים ביום כריטואל כפייתי – ארוחת בוקר, ארוחת צהריים, ארוחת ערב [...] מרגישה כחשפנית שעוד רגע ימשכו מעליה את מחבוא סודותיה והרגליים – כמו אזוקות ברזל... כבדות, מסתבכות זו בזו... אוחזת במגש האוכל, שלא ייפול, שלא אמעד. עוד קצת ומצאתי שולחן, הכיסא פנוי... ישבתי, עכשיו אפשר להסתכל... מי זאת?

הצפייה והנצפות היו חלק מהמנגנון הממשמע בחדר האוכל, ועם זאת התיאור ממחיש את היות חברי וחברות הקיבוץ בחדר האוכל גם "יחיד" וגם "כולם"; גם נצפים וגם צופים; חשופים למבטים ולביקורת ובה בעת נועצים עיניים ומבקרים.

כאמור, המתכננים דווקא ניסו בדרכים שונות לייצר באולם הרחב חציצות שיאפשרו אינטימיות לסועדים. אלא שבפועל לא הייתה ציפייה לאינטימיות בחדר האוכל. המחיצות לעיתים אף הפריעו במרחב, ועם השנים מרביתן נעלמו. כששאלתי את אייל לגבי מחיצות בחדר האוכל בקיבוצו הוא ענה בנחרצות: "לא! אנחנו רוצים לראות את כולם, זה חלק מזה,

מה זאת אומרת! זה מפריע לאסוף את המידע!״ גם מרואיינים אחרים סיפרו לי כי המחיצות וההפרדות לא התאימו לפעולתו של המרחב כזירה חברתית שבה הכול קורה.

הרגע והמקום העיקרי שבו התרכזה חוויית ה״יחיד מול כולם״ היו בכניסה לאולם האכילה, באזור ההגשה העצמית. ברבות מהגלויות מתוארת הכניסה במשפטים כמו ״תנשמי עמוק לפני שאת נכנסת״, או ״הלחץ שבכניסה לחדר האוכל, השנייה שלפני הדלת והשנייה שלאחר הדלת שכל המבטים מופנים אליך״. המיקום המרחבי של החוויה מדגים את האופן שבו הארכיטקטורה ייעלה את מנגנון השליטה: אזור ההגשה העצמית תוכנן סמוך לכניסה, כמקום שממנו אפשר לראות את כל החלל, כך שהנכנס יוכל באופן היעיל ביותר לסקור את האולם ולאתר מקום ישיבה בעודו מעמיס את האוכל על המגש. האולם כולו פנה אל הנקודה הזאת כדי שתוכל לשמש במה באירועים שונים. כתוצאה מכך הפך אזור ההגשה העצמית לסמל של חוויית החשיפה עבור היחיד – הרגע שבו הוא נכנס ונחשף בבת אחת לעיני כל הסועדים, אשר כאמור העדיפו לשבת כשפניהם לכיוון הכניסה.

המתח בין היחיד לקולקטיב בא לידי ביטוי גם בסוגיית הישיבה סביב השולחן. ישיבה לבד אל השולחן הייתה דבר שאינו מתקבל על הדעת בחדר האוכל, ומהתיאור של דלית נראה כי קיבל רובד של אימה ממש:

> בחיים לא ישבתי לבד! בחיים לא! [...] אין! בחיים בחיים לא ישבתי לבד בחדר האוכל! [...] אין מצב שמישהו אוכל לבד! אין מצב כזה [...] אני לא זוכרת אף פעם לבד. אני זוכרת את ההליכה עם המגש ואת ההתלבטות, איפה אני אשב, מכמה אלטרנטיבות – שפה יושבים האלה ופה יושבים האלה, איפה בא לי לשבת [...] אם אני אמשוך כיסא ואוסיף פה, או שאני אקח ואצטרף למקום הזה.

כמו דלית, גם מרואיינים נוספים סיפרו כי היו מגיעים בקבוצות, מתאמים הגעה מראש או מנסים לאתר, בעודם עומדים עם המגש באזור ההגשה העצמית, מישהו שיוכל לשמש כחברה הולמת. מהשיחות שקיימתי עלה כי חברות וחברי הקיבוץ העדיפו לשבת בחברה כלשהי גם אם לא הרגישו בנוח והשיחה הייתה מאולצת, ובלבד שלא ייתפסו כ״זה שיושב לבד״. הישיבה לבד נתפסה כדחייה חברתית ולעיתים אף כתגמול שלילי על חריגה מהנורמות. אריאל, לדוגמה, תיאר את אביו כ״טיפוס אוהב פרובוקציות״, בין השאר משום שנהג להיכנס לחדר האוכל לבוש בגופייה, במחאה על הכלל שהתיר רק לנשים להיכנס כך לאולם. כאשר ראה לעיתים את אביו יושב לבדו בחדר האוכל, תפס זאת כעונש לגיטימי על התנהגותו. תפיסה זו את ה״ישיבה לבד״ ממחישה כי בניגוד לפוקו, שהמשיג את המשמעת כמנגנון הפועל להפריד בין יחידים כדי לאפשר שליטה נוחה יותר, בחדר האוכל הפיקוח פעל דווקא כאמצעי שחיבר בין יחידים, ממש עד כדי איסור על ״היות מבודד״.

מיקומים חברתיים, מבני כוח והיררכיה

> ״חדר האוכל בשבילי:
> הבת של טובה, איזו יפהפייה,
> למה כבר אפשר לצפות ממנה?״ (מתוך אוסף הגלויות)

לכאורה, אם כן, חדר האוכל היה מרחב ממשמע הפועל באופן אחיד על כל המשתמשים בו. אבל מבט מקרוב מגלה שלא כל החברים חוו את הפיקוח באותו האופן. הקודים שהונהגו בחדר האוכל שיקפו וביטאו את היחסים החברתיים ואת מבני הכוח בחברה, והחוויה של הפיקוח במרחב הייתה קשורה למיקומו החברתי של הפרט. השיוך החברתי עלה באופן בולט בכל השיחות שערכתי, למרות שהגדרת הנושא הייתה "חדר האוכל". במילותיו של אריאל, "בסופו של דבר זה מרחב שמתארגן ב'קאסטות' [...] זה לא מקומות קבועים, זה 'קאסט' קבוע".

מהשיחות עלה כי חבר הקיבוץ היה קשור לשלושה מעגלי שיוך אשר קבעו את מיקומו ואת הסטטוס החברתי שלו למשך כל חייו. שניים מתוך השלושה היו סטטוסים שיוכיים: משפחתו וקבוצת הגיל שלו. השלישי – מקום העבודה – היה לכאורה הישגי, אולם בפועל גם הוא לא תמיד היה נתון לבחירה.

משפחתו של חבר הקיבוץ הייתה אחד הגורמים המשפיעים ביותר על הסטטוס החברתי שלו. עובדה זו מפתיעה משום שהניסיון לערער על מוסד המשפחה הגרעינית היה מרכיב חשוב באידאולוגיה הקיבוצית. השיוך המשפחתי קבע באופן כמעט מוחלט את הסטטוס החברתי של הפרט: לאורך כל חייו הוא תויג כ"הבן של", כמעט ללא אפשרות לשינוי. היה ונולד אדם למשפחה "חזקה", מקומו החברתי היה מובטח, הוא נתפס מראש כמוצלח וחווה את החיים בקיבוץ מתוך תחושת ביטחון ושייכות עמוקה. אולם אם נולד למשפחה שנחשבה ל"חלשה" יותר בקיבוץ, כל חייו בקיבוץ התנהלו תחת הצל הזה.

משפחה נחשבה לחזקה כאשר להורים היה סטטוס חברתי גבוה. לרוב הם מילאו עמדות מפתח בקיבוץ ובדרך כלל היו להם שורשים עמוקים בקיבוץ, כלומר היו צאצאים להורים שאף הם בעלי סטטוס חברתי גבוה. גם גודל המשפחה היה חשוב: ככל שהמשפחה הייתה גדולה יותר והפכה ל"חמולה" כך התחזק הסטטוס החברתי של בניה ובנותיה. השיחה שלי עם ברק ממחישה את האופן שבו השייכות למשפחה קבעה את המעמד החברתי:

> כמובן שגם כל אחד עוד זוכרים לו את מי שהוא היה בגיל ארבע, ואיך הסבתא שלו הייתה ואיך ההורים שלו היו, והכול הולך פה... פה אבות אכלו בוסר והבנים עוד יותר אוכלים בוסר. כל מי שאתה, בהקשרים המשפחתיים – אתה הנין של ההיא והנכד של ההוא ואלה פולנים ואלה לא פולנים... כל הזמן, אין יציאה! אין יציאה! לחלוטין, אתה לא יכול להתקדם לשום מקום, אם יש עליך איזושהי תווית מגיל עשר או מגיל שנתיים אז אתה בתוך התווית הזאת, לא תהיה נביא בעירך לעולם. אתה תצא החוצה, ותהיה מנכ"ל של חברת הייטק, תבוא לקיבוץ – יגידו בוא תקפל כביסה בקומונה. למה? כי זה מי שאנחנו חושבים שאתה. לא יעזור ולא תוכל אף פעם לפרוץ את המעגל הזה.

דבריו של ברק ממחישים כיצד השיוך המשפחתי משמש כהון, במונחים של בורדייה, והוא עובר בירושה מדור לדור. ההון של השיוך המשפחתי בא לידי ביטוי גם במרחב, המכיל, כפי שאמר לפבר, את היחסים החברתיים של השעתוק (לפבר, 2005). כך, למשל, למשפחה גדולה בחדר האוכל היו יותר כוח ושליטה במרחב. חבריה יכלו לשבת יחד בשולחן גדול, לתפוס נפח במרחב ולהפגין נוכחות, והדבר העניק להם ביטחון רב יותר. כך יכלה להיווצר אצלם אפילו אינטימיות משפחתית ותחושת לכידות מול שאר החברים, בניגוד למשפחות קטנות שעל פי רוב חלקו שולחן עם משפחות קטנות אחרות.

נוסף על השיוך והייחוס המשפחתי, כל תינוק שנולד בקיבוץ שויך לקבוצה שכללה את שאר בני גילו. שם הקבוצה ליווה את היחיד לאורך כל חייו כמו שם משפחה נוסף, הוא תמיד זוהה ותויג כחלק מאותה קבוצה. אם התמזל מזלו והוא נולד בשנה ״מוצלחת״, הוא הצטרף לקבוצה גדולה שלחבריה מיקום חברתי גבוה (על פי רוב בשל שיוכם המשפחתי) וזו העניקה לו כוח והשפיעה על תחושת הביטחון העצמי כשהתהלך בקיבוץ. אם נולד בתקופה שנולדו בה מעט תינוקות, או שרובם היו בנים למשפחות שאינן חזקות בקיבוץ, הייתה לכך השפעה על חייו ועל התנהלותו בקיבוץ.

גם לשייכות לקבוצת הגיל היה ביטוי במרחב וקשה היה לחרוג ממנה. בחלק מהארוחות בחדר האוכל הנורמה חייבה ישיבה בחברת בני הגיל. כך למשל מספר אריאל:

> המעמד החברתי שלך נקבע פחות או יותר [לפי] איפה שאתה יושב. אני ממש זוכר חוויה בתור נער [...] הייתי עסוק באיזשהו פרויקט או משהו, עם אנשים שהם היו ב[כיתה]י״ב נגיד, ובארוחת ערב אחת ישבתי, תחשבי שישבתי – אני [בכיתה] ט׳ – ישבתי עם בחור ובחורה בכיתה י״ב! אני ממש זוכר איך, שמישהו שבא לדבר איתם, זה היה נראה לו כל כך מוזר שהוא שאל! זה לא עובד ביחד הדבר הזה – הטי״תניקים יושבים שם ו... זה לא מתחבר!

לילדים ולנוער, השייכות לקבוצה הגדירה ליחיד וליחידה בחברת מי עליהם לשבת בחדר האוכל. מרואיין מאחד הקיבוצים הוותיקים והגדולים סיפר לי שבקיבוצו עד היום בחגים מסוימים יושבים החברים בחדר האוכל לפי קבוצות הגיל ולא עם משפחתם, גם כשמדובר בחברים בני תשעים. זהו עוד מנגנון סיווג, שהחבר לא יכול לבחור בו אלא השתייך אליו בעל כורחו ואשר השפיע על מיקומו החברתי.

לעומת ארוחות הערב, שהתקיימו בחדר האוכל על פי רוב במסגרת משפחתית, ארוחות הבוקר והצהריים התקיימו לרוב בחברת הצוות של מקום העבודה. השייכות ל״ענף״ זה או אחר סימלה גם היא הבדלי סטטוס והייתה קשורה למעמד וליוקרה. מקומות העבודה היוקרתיים באותה תקופה היו בדרך כלל הענפים החקלאיים, בעיקר הפלחה (גידולי השדה) או המטעים. הבדלי היוקרה ביטאו את הערכים החשובים בחברה באותה תקופה: לעבודה ככלל יוחס ערך רב, בעיקר לעבודת כפיים ולעבודת אדמה. התייצבות בארוחת צהריים בבגדי עבודה מלוכלכים הייתה מקובלת ואף רצויה, והישיבה בחברת שאר העובדים בענף החקלאי הייתה מקור לגאווה אדירה ולתחושת כוח. קבוצות אלו תפסו נפח בחדר אוכל, חבריהן ישבו יחד, בדרך כלל במקום מרכזי, שוחחו וצחקו בקולות רמים והפגינו בעלות ושליטה בחלל. השיחה שלי עם אייל ממחישה זאת:

> גידולי שדה היינו יושבים באמצע פחות או יותר, יושבים **במרכז**. באים מהכותנה, עם הבוץ על הנעליים [...] כל החקלאות – זה היה מרכז המשק! גם אידאולוגית. הייתה גאוות יחידה [...] והתדמית של ה – את יודעת – הבגדי עבודה הכחולים, ויש לך פה את הסכין חיתוך, את הטסטר ומחשבון כיס...
>
> [עידית]: זה היה סמלי סטטוס?
>
> בטח! מה זה!

[עידית]: ואתה היית נכנס עם זה לחדר אוכל?

ברור! מה, הולכים עם הכובע גם בלילה! כשהיינו באים מהקטיף, כשהיינו עובדים עד מאוחר, אז נכנסים לחדר אוכל, נכנסים עם הבגדים, זה היה חלק מה"בוא נלך לחדר אוכל שיראו שיש לנו קצת כותנה על הבגדים, כי אני עובד בגידולי שדה".

[עידית]: ובחדר אוכל יכול לבוא רפתן ולהתיישב לידכם?

אייל: הוא יקבל קיתונות של... הרפתנים יושבים רחוק, לרפתנים יש פחות או יותר שולחן קבוע. לא הייתי יושב איתם, אני בגידולי שדה, אני אלך לשבת עם הרפתנים? חס וחלילה!

לעומת שני מעגלי השיוך שבהם לא יכול החבר לבחור, אפשר היה לצפות כי אופן הקבלה לענפים ה"יוקרתיים" יאפשר יותר שוויון הזדמנויות, אולם לא כך היה. גם כאן הייתה עדיפות למי שנולד למשפחה חזקה, או למי שאחד מהוריו עובד באותו הענף. פה בא גם לידי ביטוי אי־השוויון המגדרי: לנשים היה קשה להתקבל לעבודה בענפים החקלאיים, אשר זכו ליוקרה רבה יותר. המרואיינות ששוחחתי עימן סיפרו שכנערות הן הופנו, במקרים רבים בניגוד לרצונן, לעבודה בבתי הילדים, במטבח או במחסן הבגדים, ענפים שזכו להרבה פחות יוקרה חברתית. מאחר שלמיקום החברתי הייתה השלכה על חוויית הפיקוח, השיוך ל"ענפים" השליך גם על כך שנשים חוו את המרחב אחרת מגברים.

מעגלי השיוך באו לידי ביטוי בחדר האוכל באמצעות מקומות הישיבה באולם. לסוגיה איפה ובחברת מי לשבת הייתה משמעות חברתית עמוקה, והיא יצרה סביב שולחנות חדר האוכל מעין מפה ששרטטה את מבני הכוח והמעמדות בחברה. אנשים ישבו בחדר האוכל במסגרת קבוצת השיוך שלהם. כך מתארת זאת דלית:

יש את השולחן של המסכנות, תמיד אוסף כאלה, מין טיפוסיות כאלה ש... הן לא נחשבות, הן לא ממשפחות טובות, ההורים שלהן לא נחשבים, האחים שלהן... הן לא... מהאצולה. הם יושבים ביחד. אין להם גם משפחות רחבות וגדולות כאלה, שהם תופסים שורה [...] מצד שני יש משפחה קבועה שישבה כל החיים, זה משפחת x, זו הייתה משפחה מאוד גדולה אז היא הייתה יושבת בשולחנות הראשונים [...] היו גם מעמדות של העבודה – ה"מספואיניקים" היה להם סטייל כזה, היה להם וספות זה היה נחשב נורא [...] זה מאוד תלוי, אבל **אין ספק שהטובים יושבים עם הטובים והעלובים יושבים עם העלובים. לא היה ערבוב!** (ההדגשה שלי)

התיאור מדגיש כיצד ההיררכיה חברתית באה לידי ביטוי במרחב שתוכנן להיות אחיד ושוויוני: בחדר האוכל אנשים ישבו עם הדומים להם, עם בעלי סטטוס חברתי זהה לזה שלהם. החזקים יותר ישבו במרכז. מי שהיה בתחתית הסולם ישב עם אנשים כמוהו, בדרך כלל בשולי האולם. מי שישבו לבד נתפסו כחריגים – מוזרים או מסכנים, או אפילו משוגעים. אותם אנשים ישבו לעיתים בחברת חריגים אחרים כמוהם, אך על פי רוב לא עם שאר החברים. שולחנות כאלה כונו "שולחן הבודדים", או לפעמים "שולחן המשוגעים", ועמדו בניגוד חריף ל"פרלמנטים" שבשולחנות האחרים. בדרך זו המרחב, מעוצב דרך דפוסי השימוש, גם ביטא את ההיררכיה החברתית וגם תרם לשימורה ולשעתוקה.

חוויית המרחב השתנתה לפי הסטטוס החברתי של הפרט. דלית, למשל, סיפרה שהתהלכה בקיבוץ בתחושת ביטחון שנבעה משיוכה המשפחתי: ״אני יצאתי לעולם נסיכה. נסיכה בלי גרוש, אבל נסיכה״. הדבר התבטא באופן שבו חוותה את הפיקוח החברתי בחדר האוכל:

> אמא שלי גידלה אותי: ״שידברו עליך!״ כאילו זה החיים! את תלכי וידברו עליך, תארי לך שלא ידברו עליך? [...] אתה הולך לחדר אוכל – מדברים עליך, רואים אותך... מה כבר אפשר להגיד עליי משהו רע? מה, מה יגידו עליי? כאילו, מה זה כבר משנה? וגם מי?

מירב, לעומת זאת, שבאה ממשפחה ״חזקה״ פחות, תיארה את השהות בחדר האוכל כ״הליכה לאורך הקירות״ כדי שלא יבחינו בה. תיאורים אלו ממחישים כיצד התגמול על המיקום החברתי של היחידה היה יכול לבוא לידי ביטוי גם בדרך שבו היא התנהלה במרחב וחוותה את הפיקוח. יש לציין כי השרטוט של מיקומים והיררכיות סביב שולחנות חדר האוכל יצר חוויה משמעותית בעיקר בקרב אלו שמקומם בהיררכיה היה נמוך, ואילו מי שתפסו מקום גבוה היו בדרך כלל עיוורים לה. עם זאת, המיקום החברתי לא נחווה כמשהו קבוע ויציב אלא כעמדה שעומדת כל הזמן למבחן ויכולה תמיד להשתנות. כל טעות נספרת, כל מעידה נרשמת. איש לא יכול לנוח במקומו; הטעויות החברתיות ארבו ללא הרף והיו עלולות לגרום לחבר מבוכה, במקרה הטוב. במקרה הרע, הן היו עלולות לגרום נזק של ממש לסטטוס החברתי שלו.

דיון ומסקנות

חדר האוכל הקיבוצי, כפי שעולה מממצאי המחקר, פעל כזירה חברתית מרבדת וממשמעת, מכילה ומדירה כאחד; מרחב ממשמע שבו יוצרו ושועתקו נורמות התנהגות שהיחיד והיחידה נשפטים על פיהן, שקבעו מי שייך ומי מודר, באופן סמלי או ממשי. בתהליך ייצור המרחב השתתפו הדגמים האדריכליים, האידאולוגיה והערכים הייחודיים של החברה הקיבוצית, אך גם הפרקטיקות של חיי היומיום, דפוסי השימוש והיחסים החברתיים שאפיינו את דרך החיים הקיבוצית. חקר קשרי הגומלין בין כל אותם גורמים מלמד, למשל, כיצד התפתח אולם האכילה בשנות השבעים והיה לאולם רחב ואחיד, בניגוד לעמדת המתכננים, שהעדיפו את חלוקתו לחללים קטנים יותר ליצירת אינטימיות. התפתחות זו נבעה מן הצורך בחלל גמיש שיאפשר מגוון פעילויות, מהמרכזיות והנגישות שלו במרחב, אך גם מתפקידו כ״כיכר העיר״ – מרכז חברתי שבו הכול קורה והכול ידוע וחשוף.

אולם האכילה הרחב והאחיד שייעל את פעולת המבט; מבני הבטון הענקיים בעלי התקרות הגבוהות, שגרמו לחבר להרגיש קטן כיחיד אך גדול כחלק מהקולקטיב; החלונות הגדולים הפרושים על פני כל החזיתות, שאפשרו שליטה על הסביבה; אזור ההגשה, שתוכנן כך שהיחיד נחשף עם כניסתו לעיני כל הסועדים בבת אחת; שיטת ההגשה העצמית אשר אפשרה לכל אחת לבחור את מקום הישיבה; הפרקטיקות שהתפתחו, כדוגמת ישיבה שפונה אל הכניסה; הנורמות שיוצרו במרחב וקבעו מי שייך ומי מודר – כל אלו חיזקו והיבנו את הממדים הממשמעים של המרחב, אשר אפשרו שליטה מרבית בסובייקטים שבתוכו.

חדר האכילה המשותפת הוא מרחב ממשמע ומפקח גם בבית הפרטי, שכן נורמות מיוצרות ומשועתקות בו, וכך גם במוסדות טוטליים. באלה וגם באלה יש הבחנה בין מפקח למפוקח,

והשהות במרחב נקשרת בעיקר לשעות הארוחות. לחדר האוכל הקיבוצי, לעומת זאת, הייתה נוכחות בכל תחומי החיים, והמשמעויות שנקשרו לו כמקום מכובד ואף "מקודש" היו חלק מהבנייתו כמרחב ממשמע. השהות בחדר האוכל נחוותה אצל החברים כמצב קבוע ומודע של נצפות וחשיפה לביקורת ולשיפוט. אולם שלא כמו במודל הפנאופטיקון, הנורמות לא נכפו בו מלמעלה על ידי גוף מפקח, גלוי או משוער; במקרה הזה מנגנון הפיקוח הופעל על ידי הקולקטיב. אפשר לראות בחדר האוכל רבדים של אינדיבידואציה, שבאים לידי ביטוי בשאלה התמידית "האם אני שייך?", ובה בעת גם רבדים של קולקטיביזציה הרואה את האינדיבידואציה כאויב המערער על יסודות החברה; היו בו היררכיות, אולם הפיקוח התקיים גם בקבוצת השווים והמפקחים הם גם המפוקחים.

הדגמתי כיצד הטכניקות להפעלת המשמעת שציין פוקו, כמו קביעת קצבים, פעולת המבט וקביעת נורמות, פעלו בחדר האוכל בשירות המשמוע. אלא שעל פי ממצאי המחקר, במקרה הזה הנורמות שנקבעו ושועתקו במרחב הממשמע לא שימשו להפרדה בין סובייקטים לשם ייעול השליטה, כפי שטען פוקו, אלא דווקא לייעול השליטה באמצעות חיבור בין יחידים והגנה על ה"יחד". נוסף על כך, חקר החוויה של ה"ממושטרים" במרחב, הנעדרת מהדיון התאורטי העוסק במרחב ופיקוח, מעלה כי חוויית הפיקוח לא הייתה זהה אצל כולם אלא התארגנה לפי קבוצות שייכות ולפי המיצוב החברתי. אף שאולם האכילה תוכנן כאחיד וכשוויוני, בפועל התפתחו בו קריטריונים של ריבוד אשר ארגנו את השימוש במרחב ולקחו חלק בתהליך הבלתי פוסק של ייצורו. ההשלכה של המיקום החברתי על הארגון של החברים במרחב חדר האוכל מראה כיצד מערכות היחסים והמיקומים החברתיים מיוצגים קונקרטית בייצור החברתי של המרחב: המרחב ארגן את הפרקטיקות הנהוגות בו, ובה בעת גם הובנה והשתנה דרך דפוסי השימוש ודגמי ההתנהגות.

חדר האוכל בשבילי:
פה בישלו "תבשילים"
פה נולדו רעיונות
פה התערבבו היחד והבדידות
פה התעדכנתי, הופתעתי והובכתי
בסך הכול כאן היה המרכז
ומי שלא היה כאן,
לא היה שייך. (מתוך אוסף הגלויות)

מקורות

ארליק, אברהם (1986). הקיבוץ – חברה ייחודית, בנייה ייחודית? *הדים לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי*, *13*, 4–6.

בר אור, גליה (2009). תפאורת החג בחדר האוכל. בתוך עידית שכנאי־רן (עורכת), *חדר האוכל כמשל*. עפולה: המועצה האזורית עמק יזרעאל.

——— (2010). *חיינו מחייבים אמנות*. שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות.

בר אור, גליה, ויובל יסקי (2010). *הקיבוץ: אדדיכלות בלא תקדים*. עין חרוד: משכן לאמנות.

גיספאן־גרינברג, תמר (2010). אמנות קיר בחדרי אוכל בקיבוצי ״הקיבוץ הארצי״ 1950–1967. *קתדרה, 135*, 149–180.

גן, אלון (2006). שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים. *עיונים בתקומת ישראל, 16*, 343–372.

דאגלס, מרי (2010). *טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו*. תל אביב: רסלינג.

זימל, גיאורג (2012). הסוציולוגיה של הארוחה. בתוך גיאורג זימל, *כיצד תיתכן חברה* (עמ׳ 204–210). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

חיוטין, ברכה, ומיכאל חיוטין (2010). *אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב*. ירושלים: מאגנס.

חריף, מוסה (1986). תכנון פיסי והשתקפות תפיסה חברתית. *הדים, לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי, 13*, 10–12.

טל, עמנואל (1994). פרקים בהתהוותו ועיצובו של חדר האוכל הקיבוצי (1926–1935). *קתדרה לתולדות ארץ ישראל וייישובה, 70*, 134–160.

טנא, עפרה (2013). *הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

כהנא, פרדי (2011). *לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ 1910–1990*. רמת גן: הוצאת יד טבנקין.

כלימור, תגית (1985). *המקום הציבורי בקיבוץ: מחקר טיפולוגי*. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל.

ליבליך, עמיה, רבקה תובל־משיח ותמר זילבר (2010). בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה. בתוך לאה קסן ומיכל קרומר־נבו (עורכות), *ניתוח נתונים במחקר איכותני* (עמ׳ 21–42). באר שבע: אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

לפבר, אנרי (2005). ייצור המרחב. בתוך טלי חתוקה ורחל קלוש (עורכות), *תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף* (עמ׳ 177–200). תל אביב: רסלינג.

מאור, ענת (1986). פירמידת התכנון הקיבוצי. *הדים לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי, 13*, 70–71.

מאיר, אבינועם, ויובל קרפלוס (2015). ממרחב כליל לעצימות המרחב: דינמיקה בין־תרבותית של ייצור מרחב ומשמעותה הפוליטית. *הרשת הגאוגרפית, 8*, 40–60.

מסטצ׳קין, שמואל (1986). קיבוץ: תכנון נקודה. *הדים לשאלות החברה הקיבוצית: ביטאון הקיבוץ הארצי, 13*, 10–12.

ניר, הנרי (2008). *רק שביל ככשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית*. ירושלים ובאר שבע: מוסד ביאליק, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב והקיבוץ המאוחד.

פוקו, מישל (2015). *לפקח ולהעניש: הולדת בתי הסוהר*. תל אביב: רסלינג.

צור, מוקי (עורך) (2001). *בשנה הבאה: שנות טובות מן הקיבוץ*. גבעת חביבה: יד יערי, המרכז למורשת בן־גוריון ויד טבנקין.

פיינמסר, ישראל (1984). *הקיבוץ בתכנונו*. תל אביב: ספריית פועלים.

רוזנר, מנחם (1993). *תמורות בקיבוץ על רקע תמורות בחברה הישראלית*. חיפה: המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, אוניברסיטת חיפה.

רכטר, זאב (1940). *תיכון בתי דירה בקיבוץ, עשרים שנות בניה: התיישבות, שיכון ומוסדות ציבור הפועלים*. תל אביב: הוצאת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל.

שביט, קרן (2007). *חדר האוכל כמשקף התמורות בחברה הקיבוצית: הדגמה על קיבוצי גוש זבולון*. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

שכנאי־רן, עידית (2015). *"פה התערבבו היחד והבדידות": ניתוח מרחב חדר האוכל בקיבוץ*. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה הפתוחה.

שפיר, גרשון (1993). קרקע, עבודה ואוכלוסיה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים. בתוך אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים* (עמ' 104–119). תל אביב: ברירות.

Aggregate (Architectural History Collaborative) (2012). *Governing by design: Architecture, economy, and politics in the twentieth century*. Pittsburg: University of Pittsburg Press.

Avieli, Nir (2012). The collective and the individual in contemporary kibbutz dining rooms. *Hagar Studies in Culture, Polity and Identities*, *10*(2), 107–137.

Bauman, Zygmunt (1992). *Intimation of postmodernity*. London & New York: Routledge.

Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Polity.

De-Certeau, Michel (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: California University Press.

Douglas, Mary (1972). Deciphering a meal. *Daedalus*, *101*(1), 61–82.

Dovey, Kim (1999). *Framing places: Mediating power in built form*. London: Routledge.

Giddens, Anthony (1981). *A contemporary critique of historical materialism* (Vol. 1). London: Macmillan.

Gieryn, Thomas F. (2000). A space for place in sociology. *Annual Review of Sociology*, *26*, 463–496.

Goffman, Erving (1968). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books.

Harvey, David (1997). Contested cities: Social process and spatial form. In Nick Jewson & Susanne Macgregor (eds.). *Transforming cities: Contested governance and new spatial divisions* (pp. 17–24). London & New York: Routledge.

Lefebvre, Henry (1997). The everyday and everydayness. In Steven Harris & Deborah Berke (Eds.), *Architecture of the everyday* (pp. 32–37). New York: Princeton Architectural Press.

Mizrachi, Nissim (2001). When the hospital becomes home: Visibility, power and knowledge at Nila. *Journal of Contemporary Ethnography*, *30*, 209–239.

Newman David (2006). *Sociology: Exploring the architecture of everyday life*. Thousand Oaks: Sage Publication.

Picon, Antoine, & Scott Lash (2009). Agency and architecture: How to be critical? Conversation with Kenny Cupers and Isabelle Doucette. *Footprint*, *4*, 7–19.

Rotenberg, Robert, & Gary McDonough (Eds.) (1993). *The cultural meaning of urban space*. Westport: Bergin & Garvey.

Sharon, Arie (1976). *Kibbutz+Bauhaus*. Tel Aviv: Massada.

Steiner, Hadas (2011). Life at the threshold. *October*, *136*, 133–155.

Werlen, Benno (1993). *Society, action and space: An alternative human geography*. London: Routledge.

Whitaker, Craig (1996). *Architecture and the American dream*. New York: Clarkson N. Potter.